

ють житловий будинок або житлове приміщення у встановлений або інший погоджений сторонами строк добровільно, їх примусове виселення здійснюється на підставі рішення суду.

У ЖК України термін «проживання» вживається в багатьох статтях без розкриття його змісту та визначень. *Реєстрація* — це внесення відомостей до паспортного документа про місце проживання або місце перебування із зазначенням адреси житла особи та внесення цих даних до реєстраційного обліку відповідного органу. Питання реєстрації місця проживання не мають зв'язку з майном чи майновими правами власника.

Задоволення вимоги заставодержателя за рахунок заставленого нерухомого майна без звернення до суду допускається лише на підставі виконавчого напису нотаріуса або нотаріально посвідченого договору заставодавця із заставодержателем, укладеного після виникнення підстав для звернення стягнення на предмет застави. Основний спосіб звернення стягнення на заставлене майно міститься в Законі України «Про іпотеку» — на підставі виконавчого напису нотаріуса, і лише в разі спору між сторонами про виконання основного, наприклад кредитного, договору сторони мають право звертатися до суду для вирішення питання по суті. Порядок виселення визначається ст. 78 Закону «Про виконавче провадження».

Глава 3

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СІМЕЙНОМУ ТА СПАДКОВОМУ ПРАВІ

3.1. Відповідальність у сімейному праві України

Незважаючи на ступінь наукового дослідження та великий інтерес до питання юридичної відповідальності в цілому, актуальною залишається проблема регулювання відповідальності в сімейно-правових відносинах. У доктрині й досі не сформульовано єдиного поняття сімейно-правової відповідальності як правової категорії. Так, у підручниках з теорії держави і права серед видів юридичної відповідальності сімейно-правову відповідальність або взагалі не виокремлюють¹, або зазначають про дискусійність питання щодо видової самостійності сімейної відповідальності².

¹ Загальна теорія держави і права: основні поняття, категорії, правові конструкції та наук. концепції: навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 302–322; Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. — К.: Алтера; КНТ; ЦУЛ, 2009. — С. 471.

² Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К.: Кондор, 2008. — С. 326; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П. М. Рабінович. — Вид. 9-е, зі змінами. — Львів: Край, 2007. — С. 159.

Така ситуація частково пояснюється тим, що чинне законодавство не закріплює поняття сімейно-правової відповідальності. У Сімейному кодексі України 2002 р. (далі – СК України) немає спеціальної глави, яка містила б положення про відповідальність за сімейні правопорушення. Аналіз положень СК України дає змогу констатувати, що термін «відповідальність» вживається в його тексті чотири рази. При цьому про сімейно-правову відповідальність як таку можна говорити виключно в контексті ст. 29 СК України, оскільки у випадку приховування нареченим (нареченою) перешкод до реєстрації шлюбу такий шлюб може бути визнаний недійсним (ст. 30, ч. 1, 3 ст. 39, ч. 3 ст. 41 СК України).

Стаття 196 СК України (відповідальність за прострочення сплати аліментів) передбачає застосування майнових санкцій за невиконання аліментних зобов'язань. Так, якщо виникла заборгованість з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) в розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення. При винному утворенні заборгованості на зобов'язальну особу, на наш погляд, можна покласти відповідальність у вигляді відшкодування збитків, проте не в повному обсязі, а в частині, яка не покрита неустойкою, що, у свою чергу, буде виконувати превентивну функцію відповідальності та належно захищати права одержувача аліментів.

Отже, з аналізу заходів майнової відповідальності за неправомірну поведінку платника аліментів, убачається, що вони збігаються з основними заходами цивільно-правової відповідальності – сплатою неустойки, відшкодуванням збитків, що не відображає сімейно-правового характеру такої відповідальності.

Зміст ст. 214 (облік дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути всиновлені, передані під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян) і 228 СК України (забезпечення таємниці усиновлення), у яких законодавець вживає термін «відповідальність», свідчить скоріше про адміністративний і кримінальний характер відповідальності третіх осіб (керівників закладів, де перебувають діти, інших службових осіб), які порушили права учасників сімейних правовідносин. Так, особа, яка розголосила таємницю усиновлення, відповідає в кримінальному порядку (ст. 168 КК України), а не за нормами сімейного законодавства.

Ураховуючи той факт, що сімейно-правова відповідальність застосовується виключно до учасників сімейних правовідносин (членів сім'ї)¹, варто зауважити, що питання відповідальності таких членів сім'ї, як батьки, частково регламентується і в Законі України від 26.04.2001 р. «Про охорону дитинства»². У ч. 2 ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для

¹ Копцев А. Н. К вопросу об ответственности в семейном праве / А. Н. Копцев, Л. А. Копцева // Семейное и жилищное право. – 2010. – № 1. – С. 10.

² ВВР України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

всебічного розвитку дитини. До того ж, ст. 12 закону деталізує положення ч. 2 ст. 8, що містить підстави для відповідальності батьків (осіб, які їх замінюють) за виховання та розвиток дитини. Так, батьки (особи, які їх замінюють) несуть однакову відповідальність: 1) за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання й ухилення від виконання батьківських обов'язків; 2) у разі відмови від надання дитині необхідної медичної допомоги, якщо є загроза її здоров'ю.

Оперуючи в Законі України «Про охорону дитинства» словосполученням «відповідальність батьків», законодавець не називає її сімейно-правовою. Крім того, якщо проаналізувати ст. 155 СК України, норми якої відповідають нормам ст. 8, 12 Закону України «Про охорону дитинства», можна констатувати, що СК України, визначаючи, що ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, також не називає останню сімейно-правовою, а вживає узагальнений зворот «встановлену законом». Хоча в цьому контексті не можна ігнорувати положення ст. 164, 170 СК України, які містять повний перелік підстав для застосування до батьків крайніх заходів сімейно-правової відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав або відібрання дитини в батьків без позбавлення їх батьківських прав. Безумовно, до батьків, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей, можуть застосовуватися й заходи адміністративної (ст. 184 Кодексу про адміністративні правопорушення України) та кримінальної відповідальності (ст. 135, 150, 150¹, 155, 156, 164, 166, 304 Кримінального кодексу України). При цьому ст. 35 Закону України «Про охорону дитинства» чітко передбачає, що особи, винні в порушенні вимог законодавства про охорону дитинства, зокрема батьки, несуть цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законів України. Як бачимо, законодавець не передбачає за порушення законодавства про охорону дитинства настання сімейно-правової відповідальності. Отже, або законодавець узагалі не передбачає можливе закріплення в чинному законодавстві сімейно-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності, або він розуміє її як комплексний інститут відповідальності за порушення сімейних прав і невиконання сімейних обов'язків.

З огляду на зазначене, виправданою видається позиція С. Гришаєва, який вважає, що не існує сімейно-правової відповідальності як такої і до правопорушників застосовуються заходи цивільного, кримінального та сімейного права¹. Дійсно, чинне сімейне законодавство передбачає, крім сімейно-правової відповідальності, застосування до учасників сімейних правовідносин заходів цивільної, адміністративної, кримінальної відповідальності. Застосування цих видів відповідальності, на думку Л. Чічерової, зумовлено функціями конкретного виду

¹ Гришаев С. П. Семейное право в вопросах и ответах / С. П. Гришаев. — М. : ООО «Новая культура», 2008. — С. 72.

відповідальності; ступенем суспільної небезпеки діяння, яка залежить від соціальної значимості об'єкта посягання, характеру діяння, способу вчинення, характеру й обсягу заподіяної шкоди, мотивів правопорушення, форм вини та інших обставин, що характеризують особу правопорушника¹.

Висловлена науковцем позиція свідчить про те, що в сімейному праві потрібно розрізняти такі категорії, як «відповідальність у сімейному праві» та «сімейно-правова відповідальність». На нашу думку, інститут відповідальності в сімейному праві має комплексний характер і містить норми цивільного, сімейного, адміністративного й кримінального права. Так, треті особи, які порушили права суб'єктів сімейних відносин, будуть притягнуті виключно до цивільної, адміністративної або кримінальної відповідальності, оскільки СК України в контексті ст. 2 не передбачає поширення дії сімейно-правових норм (зокрема санкцій) на осіб, котрі не є учасниками сімейних відносин, які регулює СК України.

Відповідальність у сімейному праві — поняття ємне, що містить як заходи сімейно-правової відповідальності, так і заходи відповідальності інших правових галузей — цивільної, адміністративної та кримінальної.

Водночас аналіз наукових розробок проблематики сімейно-правової відповідальності дає підстави стверджувати про самостійний вид юридичної відповідальності учасників сімейних правовідносин за порушення сімейних прав або невиконання (неналежне виконання) сімейних обов'язків.

Більшість науковців (Є. Ворожейкін, Г. Матвеев, В. Рясенцев, В. Яковлев) розглядає сімейно-правову відповідальність як самостійний вид відповідальності, заходи якого можуть застосовуватися лише до членів певної сім'ї. При цьому заходи сімейно-правової відповідальності передбачають застосування до правопорушників додаткових заходів впливу у вигляді позбавлення прав, обмеження терміну їх дії, зменшення обсягу прав або збільшення обсягу обов'язків, покладення на певну особу обов'язку відшкодувати заподіяну нею моральну шкоду².

Деякі автори розглядають сімейно-правову відповідальність як обов'язок особи зазнати позбавлення суб'єктивного права чи інші додаткові несприятливі наслідки своєї протиправної винної поведінки³.

У доктрині сімейного права панує думка й про те, що сімейно-правова відповідальність зводиться не до додаткових зобов'язань, а до позбавлення права, і такі майнові санкції, як стягнення збитків і неустойки, у цій галузі не застосовуються⁴. Проте, керуючись нормами СК України, можна стверджувати, що не тільки позбавлення права, але й

¹ Чичерова Л. Е. Ответственность в семейном праве: вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук / Л. Е. Чичерова. — Рязань, 2004. — С. 23.

² Семейное право Украины : підручник / [за ред. Ю. С. Червоного]. — К. : Істина, 2004. — С. 102–103.

³ Муратова С. А. Семейное право / С. А. Муратова. — М. : Новый Юрист, 1998. — С. 34.

⁴ Чичерова А. Е. Семейно-правовая ответственность в семейном праве / А. Е. Чичерова // Семейное и жилищное право. — 2005. — № 1. — С. 2.

обмеження особистого чи майнового права треба розглядати як захід сімейно-правової відповідальності. А оскільки заходи відповідальності спрямовані на покарання винного правопорушника, то заходи сімейно-правової відповідальності виконують каральну функцію. Однак необхідно зауважити, що заходи сімейно-правової відповідальності характеризуються відновлюючою функцією, яка притаманна цивільно-правовій відповідальності в сімейному праві, що застосовується при правопорушеннях в аліментних зобов'язаннях.

На думку В. Ойгензихт, З. Ромовська, А. Савицька, Н. Титова, відповідальність у сімейному праві полягає в реальному конкретному обтягуванні особи, яка вчинила протиправну винну поведінку, унаслідок застосування та реалізації санкції. При цьому наголошується, що протиправність і вина є необхідними та достатніми елементами складу сімейного правопорушення. Тобто підставою для виникнення правовідносин відповідальності в сімейному праві є винна поведінка члена сім'ї, який порушив норми сімейного законодавства, умови договору чи судового рішення шляхом недозволеного посягання на внутрішні сімейні правовідносини. Отже, підставою для застосування заходів відповідальності в сімейному праві є вчинення сімейного правопорушення. Проте існує й інший погляд, згідно з яким підставою для сімейно-правової відповідальності є наявність складу сімейного правопорушення (М. Антокольська, Є. Ворожейкін, С. Смирновська, Л. Чічерова, Т. Шершень)¹.

За відсутності складу правопорушення не можна говорити про вчинене діяння (бездіяльність) як про сімейне правопорушення. Адже склад сімейного правопорушення встановлюється з метою з'ясування питання про те, чи можна діяння (бездіяльність), учинене суб'єктом сімейних правовідносин, кваліфікувати як сімейне правопорушення. Зв'язок складу сімейного правопорушення із сімейно-правовою відповідальністю виявляється в тому, що за відсутності будь-якого елемента складу правопорушення (наприклад, суб'єкта чи об'єктивної сторони) відповідальність не настає, оскільки відсутня підстава для відповідальності — сімейне правопорушення².

Склад правопорушення традиційно розкривається через характеристику його елементів — об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони. Відсутність хоча б одного з названих елементів не утворює повного складу, що дозволяє стверджувати про відсутність

¹ Див.: Антокольская М. В. Семейное право: учебник / М. В. Антокольская. — М., 2010. — С. 79; Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. — М., 1972. — С. 266; Смирновская С. И. К вопросу об ответственности родителей по семейному законодательству России и Франции / С. И. Смирновская // Семейное и жилищное право. — 2010. — № 1. — С. 7; Чичерова Л. Е. Ответственность в семейном праве: вопросы теории и практики : монография / Л. Е. Чичерова. — Рязань, 2005. — С. 48–49; Шершень Т. В. Проблемы ответственности в современном рос. семейном праве / Т. В. Шершень // Семейной и жилищное право. — 2010. — № 1. — С. 5.

² Звенигородская Н. Ф. Семейное правонарушение: понятие, характеристика, особенности / Н. Ф. Звенигородская // Вопросы ювенальной юстиции. — 2010. — № 3. — С. 3–6.

законної підстави для притягнення особи до відповідальності. Проте в доктрині цивільного права більшість науковців розкриває елементи складу цивільного правопорушення через умови відповідальності, не розглядаючи об'єкт і суб'єкт¹. Таку ж позицію займають і деякі представники сімейного права, наголошуючи, що склад сімейного правопорушення необхідно розкривати через умови, оскільки «конкретизувати об'єкт сімейного правопорушення немає необхідності»².

Не підтримуючи окреслену вище позицію, зазначимо, що «без-об'єктних правопорушень бути не може»³. Об'єктом сімейних правопорушень є сімейні відносини, що регулюються СК України. Тому сімейно-правова відповідальність настає за порушення суб'єктивних прав чи невиконання обов'язків учасниками сімейних правовідносин, які закріплені в сімейному законодавстві. Крім того, іноді в правовій літературі вирізняють загальний об'єкт посягання (майнові й особисті немайнові відносини, що регулюються нормами сімейного та цивільного (субсидіарного) права та є предметом сімейного права) та безпосередній об'єкт (відносини, у яких беруть участь конкретні суб'єкти та які регулюються нормою права й (або) положеннями договору, наприклад, шлюбного договору, аліментного договору)⁴.

Суб'єктами сімейно-правової відповідальності є деліктоздатні особи, які пов'язані між собою сімейними правовідносинами та є носіями суб'єктивних сімейних прав та обов'язків: подружжя, колишнє подружжя, батьки, усиновлювачі, діти, рідні брати та сестри, діди та баби, онуки, вихованці та патронажні вихователі, пасинки та падчерки, вітчими та мачухи, опікуни та піклувальники, прийомні батьки та прийомні діти, особи, які взяли на виховання у свою сім'ю дитину.

Основою всієї конструкції складу сімейного правопорушення й сімейно-правової відповідальності є об'єктивна сторона сімейного правопорушення⁵. До обов'язкових ознак об'єктивної сторони правопорушення традиційно належать діяння (бездіяльність) і протиправність, до факультативних — шкода та причинний зв'язок.

Відповідальність настає за умови, якщо поведінка суб'єкта сімейних правовідносин визнається протиправною. Під протиправністю

¹ Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — М., 2001. — С. 318; Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — С. 215.

² Вавильченкова Г. И. Семейно-правовые санкции, применяемые к родителям за ненадлежащее осуществление прав и исполнение обязанностей по воспитанию детей в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук / Г. И. Вавильченкова. — М., 2008. — С. 40.

³ Меркулов В. В. Гражданско-правовой договор в механизме товарно-денежных отношений / В. В. Меркулов. — Рязань, 1994. — С. 167.

⁴ Чичерова Л. Е. Ответственность в семейном праве: вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук / Л. Е. Чичерова. — Рязань, 2004. — С. 52.

⁵ Турусова О. С. Признаки, характеризующие объективную сторону семейного правонарушения. — [Електронний ресурс] / О. С. Турусова // Режим доступу: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=18&art=2217>.

в сімейному праві потрібно розуміти порушення суб'єктом сімейних правовідносин норм об'єктивного права (норм сімейного законодавства) і чужого суб'єктивного права (суб'єктивного права інших учасників сімейних правовідносин). Так, під протиправністю як складовою правопорушення батьків (усиновлювачів) необхідно розуміти свідоме невиконання батьківських обов'язків, передбачених статтями 143, 150, 155, 180 СК України, або зловживання батьківськими правами, унаслідок чого порушуються права неповнолітніх дітей.

Отже, протиправність тісно пов'язана з наявністю визначених законом прав та обов'язків суб'єктів відповідальності. При цьому характер протиправності виражається в порушенні юридичних обов'язків, їх невиконанні або неналежному виконанні батьками (усиновлювачами). Така протиправна поведінка батьків пов'язана з порушенням суб'єктивних прав дитини.

Сімейно-правова відповідальність може настати як у результаті дії, так і бездіяльності правопорушника, оскільки здійснення суб'єктивних сімейних прав та виконання сімейних обов'язків можливе шляхом як дії, так і бездіяльності. Наприклад, підставою для застосування санкції ст. 204 СК України (звільнення дочки, сина від обов'язку утримувати матір, батька) є бездіяльність батьків у період неповноліття дитини або протидія виконанню своїх батьківських обов'язків. Аналогічна підстава полягає й у застосуванні санкції ст. 219 СК України (усиновлення дитини без згоди батьків).

Іноді протиправність виявляється в поєднанні обох форм поведінки. Наприклад, підставою для позбавлення батьків батьківських прав, згідно зі ст. 164 СК України, може слугувати протиправна поведінка батька або матері як у формі дії (жорстоке поводження з дитиною), так і бездіяльності (у випадку їх ухилення від виконання своїх обов'язків щодо виховання дітей).

Науковці наголошують, що в сімейному праві застосування заходів відповідальності не залежить від настання наслідків протиправної поведінки, оскільки правопорушення у сфері сімейних правовідносин у більшості випадків завдають особистої, а не майнової шкоди. Наприклад, жорстоке поводження з дитиною завжди завдає моральної шкоди, а очікування заподіяння ще й фізичної шкоди є занадто небезпечним явищем. При цьому моральну шкоду, яка заподіюється дитині, неможливо виміряти. До того ж шкідливий вплив протиправної поведінки батьків може виявитися через певний час, але сам факт правопорушення створює постійну загрозу прояву цього впливу в майбутньому. Тобто сімейно-правова відповідальність пов'язується як з настанням безпосередньої шкоди, так і з тим фактом, що шкідливі наслідки можуть настати в майбутньому.

За приклад беремо ч. 1 ст. 170 СК України, де зазначено, що суд може ухвалити рішення про відібрання дитини в батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, якщо залишення дитини в них є небезпечним для її життя, здоров'я й морального виховання. У наведеному прикладі шкідливі наслідки для дитини ще не настали, але вони

можуть виникнути в майбутньому, якщо дитину залишити в небезпечному оточенні.

Проте викладене вище не означає, що наслідки протиправної поведінки суб'єкта сімейних правовідносин не повинні включатися до складу сімейного правопорушення. Шкода, як елемент складу сімейного правопорушення, має не властивий їй характер: в одних випадках відповідальність може настати тільки за наявності шкоди, а в інших — наявність цього елемента не обов'язкова.

Зокрема, факт заподіяння шкоди внаслідок протиправної поведінки необхідно брати до уваги при ухиленні від сплати аліментів, порушенні прав подружжя на майно, наприклад у результаті вчинення правочину без згоди іншого з подружжя, при порушенні умов шлюбного договору.

Крім того, шкідливі наслідки як елемент складу сімейного правопорушення можуть бути чітко вказані в законі, і, як правило, такі сімейно-правові норми регулюють правовідносини між подружжям. Так, відповідно до вимог ч. 2 ст. 70 СК України, суд під час вирішення спору про поділ майна може відступити від засад рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема, якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховавав, знищив або пошкодив спільне майно, завдав шкоди інтересам сім'ї. При цьому в кожному конкретному випадку шкода, яка заподіяна інтересам сім'ї, підлягає оцінці судом з урахуванням конкретних обставин справи залежно від характеру та розміру шкоди.

Коли ж наслідки протиправної поведінки включаються до складу сімейного правопорушення, необхідним його елементом є причинний зв'язок між протиправною поведінкою та її результатом.

Необхідною складовою об'єктивної сторони сімейного правопорушення батьків є причинний зв'язок між протиправною поведінкою батьків як причиною та шкідливим її результатом щодо неповнолітнього як наслідком. Сімейно-правова відповідальність батьків може настати тільки через те, що заподіяно саме поведінкою правопорушника. Так, невиконання батьками обов'язку щодо утримання своїх дітей (ст. 180 СК України) може призвести до скоєння неповнолітнім крадіжки. Отже, правопорушення батьків призвело до злочину неповнолітнього. У цьому випадку причинний зв'язок полягає в тому, що батьки своєю протиправною поведінкою у вигляді невиконання обов'язку щодо утримання не забезпечили задоволення необхідних життєвих потреб дитини, що й спричинило загрозу для її життя та здоров'я.

Стосовно конструкції об'єктивної сторони виправданого видається позиція О. Турусової, яка пропонує поділити склади сімейних правопорушень на формальні та матеріальні. До формальних, на думку науковця, необхідно зарахувати ті склади сімейних правопорушень, об'єктивна сторона яких висвітлюється в законі за допомогою тільки двох ознак — діяння та протиправності. Матеріальні склади сімейних правопорушень — це склади, об'єктивна сторона яких характеризується наявністю обов'язкових чотирьох складових: діяння, протиправ-

ність, наслідки та причинний зв'язок між протиправним діянням і наслідками, що настали¹.

Обов'язковим елементом складу сімейного правопорушення є вина. Саме факт наявності або відсутності вини в діях (бездіяльності) учасників сімейних правовідносин є визначальним у виборі судом сімейно-правової санкції. Це пов'язано насамперед з тим, що в сімейному праві за одну й ту саму протиправну поведінку можуть застосовуватися як заходи відповідальності, так і заходи захисту, залежно від наявності вини або її відсутності в діях правопорушника. Наприклад, якщо батьки свідомо не виконували своїх батьківських обов'язків, до них застосовуються заходи відповідальності у формі позбавлення батьківських прав; якщо ті самі дії вони вчинили без вини (унаслідок захворювання), то до них застосовується захід захисту у вигляді відібрання дитини в батьків без позбавлення їх батьківських прав.

У сімейному праві з урахуванням складу сімейного правопорушення, коли в одних випадках відповідальність настає за наявності протиправності, в інших — вимагається настання шкідливих наслідків і встановлення причинного зв'язку, вина суб'єкта сімейного правопорушення визначається по-різному. Так, порушення тих норм сімейного законодавства, відповідальність за якими настає за наявності шкідливих наслідків як результату протиправної поведінки, вина делінквента буде містити психічне ставлення особи до своїх протиправних дій і їх шкідливих наслідків². Тобто в таких випадках особа усвідомлює протиправність своєї поведінки та шкідливість результату протиправної поведінки. Якщо сімейно-правова відповідальність настає через один факт протиправності, незалежно від того, завдано шкоди чи ні, вина постає як усвідомлене психічне ставлення винної особи до своєї протиправної поведінки та її шкідливих наслідків.

У цьому контексті варто зауважити, що питання вини в сімейному праві нині залишається нерозкритим, зокрема актуальним є питання розмежування вини на умисел і необережність.

Так, загальноприйнятою є думка, що вина в сімейному праві присутня у формі необережності, коли особа «не передбачає несприятливих наслідків своєї протиправної поведінки, але з урахуванням обставин справи могла й повинна була їх передбачити та попередити»³. Проте питання вини в сімейному праві не може бути вирішено однозначно через невизначеність складу сімейного правопорушення, характеру сімейно-правових відносин. Отже, для всіх випадків позбавлення батьківських прав необхідна навмисність протиправної поведінки. При цьому навмисність характеризує поведінку як умисну, однак не може

¹ Турусова О. С. Признаки, характеризующие объективную сторону семейного правонарушения. — [Электронный ресурс] / О. С. Турусова // Режим доступа : <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=18&art=2217>.

² Данилин В. И. Ответственность по советскому семейному праву / В. И. Данилин. — Уфа, 1980. — С. 41.

³ Грибанов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей / В. П. Грибанов. — М., 1973. — С. 75.

розглядатися як непрямий умисел — коли особа хоча й не бажає, але усвідомлено допускає настання шкідливих наслідків. Ненавмисність поведінки свідчить про необережність. Сімейне законодавство рідко пов'язує відповідальність суб'єкта сімейних правовідносин з ненавмисністю його протиправної поведінки¹.

Ненавмисність свідчить про менший ступінь вини суб'єкта сімейних правовідносин. Так, якщо суд дійде висновку, що не в інтересах дитини відібрання й передання її батькам або одному з них від осіб, які тримають її в себе не на підставі закону або рішення суду, то вимога таких батьків або одного з них про відібрання дитини не буде задоволена (ч. 3 ст. 163 СК України). Тому ненавмисність у діях батьків (одного з них) свідчить про настання для них наслідків у формі відмови в захисті права.²

Крім того, законодавець ураховує ступінь вини під час формулювання відповідальності за неправомірну поведінку. Так, частинами 1, 2 ст. 194 СК України закріплена вина у формі прямого умислу: аліменти за минулий час можуть бути стягнені в межах трирічного строку, але тільки в тому випадку, якщо судом буде встановлено, що до звернення в суд вживалися заходи щодо одержання коштів на утримання, проте аліменти не були отримані через ухилення зобов'язаної особи від їх сплати.

Отже, хоча в теорії сімейного права панує думка про те, що форма вини не впливає на застосування сімейно-правових санкцій³, на наш погляд, суд у вирішенні питання про застосування сімейно-правових санкцій має враховувати форму та ступінь вини правопорушника.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що сімейно-правова відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності настає тільки за наявності складу сімейного правопорушення. Проте, окрім такої особливості сімейно-правової відповідальності, як специфічна підстава для її настання, можна виокремити ще деякі особливості сімейно-правової відповідальності, які характеризують її як самостійний вид юридичної відповідальності.

1. Сімейно-правова відповідальність пов'язана з державним примусом. Державний примус виявляється в тому, що заходи відповідальності встановлюються державою згідно з нормами права, реалізація яких забезпечується примусово. При цьому С. Тагаєва зауважує, що потрібно розрізняти примусове виконання обов'язків (наприклад, стягнення аліментів у судовому порядку) від примусового застосування заходів відповідальності, які мають характер додаткового позбавлення та негативних наслідків для осіб, які вчинили правопорушення⁴.

¹ Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Е. М. Ворожейкин. — М. : Юрид. лит., 1972. — С. 287–288.

² Там само. — С. 290.

³ Данилин В. И. Ответственность по советскому семейному праву / В. И. Данилин. — Уфа, 1980. — С. 37.

⁴ Тагаева Н. С. Правовая природа семейно-правовой ответственности. — [Электронный ресурс] / Н. С. Тагаева. — Режим доступа: <http://www.jurvestnik.psu.ru/ru/-3-9-2010/36-pravovaya-priroda-semejno-pravovoj-otvetstvennosti.html>

2. Сімейно-правова відповідальність застосовується тільки до учасників сімейних правовідносин, які є носіями суб'єктивних сімейних прав і сімейних обов'язків та перелік яких визначено в ст. 2 СК України.

3. Сімейно-правова відповідальність зазвичай застосовується не до зобов'язаної особи, а до уповноваженої¹. Така особливість пояснюється, зокрема, тим, що в сімейному законодавстві обов'язок батьків щодо виховання дитини водночас є і їх правом. У результаті невиконання або неналежного виконання сімейних обов'язків учасник сімейних правовідносин може бути позбавлений чи обмежений у правах, передбачених іншими правовідносинами. Наприклад, особі, позбавленій батьківських прав, у майбутньому може бути відмовлено в праві на усиновлення чужої дитини.

4. Сімейно-правова відповідальність є конкретною формою реалізації санкцій, передбачених нормами сімейного законодавства, договору, акта компетентного органу в конкретному випадку і стосовно конкретної особи, але із санкцією не отожднюється.

5. Особливістю сімейно-правової відповідальності, з погляду деяких науковців (А. Звягинцевої, Л. Короткової, В. Мироненко, З. Ромовської), є її зміст, який містить позбавлення чи обмеження особи суб'єктивного права². Так, позбавлення суб'єктивного права відбувається у випадку позбавлення батьківських прав. Батьки втрачають комплекс особистих немайнових (наприклад, права на особисте виховання дитини) і майнових прав (права на утримання від дитини, права на пенсію та відшкодування шкоди в разі втрати годувальника тощо). Прикладом обмеження права може бути відібрання в батьків дитини без позбавлення їх батьківських прав, унаслідок чого батьки втрачають право особисто брати участь у вихованні своєї дитини.

6. Сімейно-правова відповідальність виявляється в певних негативних наслідках для правопорушника у вигляді позбавлень особистого чи майнового характеру.

7. Для сімейно-правової відповідальності характерні як заходи особистого немайнового характеру (наприклад, обмеження сімейної правоздатності, що виявляється в позбавленні можливості бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником, патронажним вихователем, прийомним батьком у випадках, передбачених у СК України; визнання шлюбу недійсним; позбавлення батьківських прав; відібрання дитини у випадку

¹ Чичерова Л. Е. Ответственность в семейном праве: вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук / Л. Е. Чичерова. — Рязань, 2004. — С. 22.

² Звягинцева Л. М. Меры защиты в советском семейном праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Л. М. Звягинцева. — Свердловск, 1980. — С. 9; Короткова Л. П. Ответственность родителей (усыновителей) за ненадлежащее воспитание детей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Л. П. Короткова. — Харьков, 1980. — С. 5; Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. П. Мироненко. — К., 2000. — С. 42-43; Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве / З. В. Ромовская. — Львов : Вища школа, 1985. — С. 44.

встановлення винної протиправної поведінки батьків у вигляді безпосередньої загрози для життя, здоров'я й морального виховання дитини; визнання усиновлення недійсним; скасування усиновлення; позбавлення усиновлювачів батьківських прав; дострокове розірвання договору про влаштування дитини до прийомної сім'ї або договору про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу), так і заходи майнового характеру (наприклад, позбавлення одного з подружжя права на рівну частку під час поділу майна, що є об'єктом права спільної власності подружжя; позбавлення права на утримання того з подружжя, хто негідно поведився в шлюбі, а також того, хто став непрацездатним у зв'язку з учиненням ним умисного злочину; позбавлення права спадкування; сплата неустойки при виникненні заборгованості з виплати аліментів з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду).

8. Застосування заходів сімейно-правової відповідальності залежить від волі зацікавленої особи. Наприклад, якщо виникла заборгованість з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) в розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення.

9. Суб'єкти сімейних правовідносин можуть установлювати заходи майнової відповідальності за порушення умов шлюбного договору та договору про сплату аліментів¹.

10. Сімейно-правова відповідальність реалізується тільки в межах юрисдикційної форми захисту. При цьому найпоширенішою й прийнятною процедурою вирішення сімейних спорів і реалізації сімейно-правової відповідальності є судова, яку потрібно вважати основною стосовно інших форм захисту.

11. Правозастосовним актом як однією з підстав відокремлення сімейно-правової відповідальності від інших видів юридичної відповідальності є рішення суду.

Отже, сімейно-правову відповідальність можна визначити як передбачений нормою закону (умовами договору) захід впливу на учасника сімейних правовідносин при недотриманні ним вимог закону (умов договору, рішення суду), унаслідок чого він зазнає позбавлення чи обмеження особистих немайнових або майнових прав, що сприяє захисту порушених суб'єктивних прав та інтересів.

3.2. Усунення від спадкування як вид цивільно-правової відповідальності

Право на спадщину є різновидом абсолютного права, проте в законодавстві передбачено настання негативних наслідків для окремої категорії осіб, які вчинили певні протиправні дії, що зумовлюють їх усунення від спадкування, тобто вони або позбавляються такого права, або їхнє право на успадкування певної частки майна обмежується. Оскільки сутність таких наслідків полягає в позбавленні цієї особи певних

¹ Бобрик В. І. Сімейне право України (у схемах) : навч. посібник / В. І. Бобрик, В. П. Мироненко, Н. В. Павловська, С. А. Пилипенко. — К.: Атіка, 2005. — С. 31.